

Het Stedelijk Ijkwezen te Breda (III)

door

P. SCHERFT

De opheffing van het stedelijk ijkwezen.

„Alle Maaten en Gewigten worden, door de gantsche Republiek, zoo spoedig doenlijk, naar eene zekere onveranderlijke grootheid, tiendelig gelijk gemaakt”. Aldus wilde het de staatsregeling van de Bataafse Republiek van 1798 in art. LIX, lid 1 van de Algemene Beginselen. In hetzelfde jaar werd door de regering een afvaardiging naar het internationale congres te Parijs gezonden, dat vaste normen voor lengte en gewicht zou vaststellen. Daarmee was de aanval op de oud-Nederlandse stelsels ingezet, maar deze zouden blijken een taai leven te hebben.

In 1801 passeerde een rapport betreffende de invoering van het metrieke stelsel de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam, maar voordat het door de Tweede Kamer was bekrachtigd, was reeds onder Franse druk de nieuwe staatsregeling aangenomen, die gematigder was dan haar voorgangster. Dat blijkt o.a. uit artikel 19, luidende: „Er zullen eenerlei, in de Republiek reeds bekende, Maaten en Gewigten, alom worden ingevoerd, op zodanigen tijd en wijze, als de Wet nader zal bepalen”. Geen overhaasting dus, zoals in 1798; zelfs geen geheel nieuw stelsel zou worden ingevoerd: er moest alleen eenheid komen. Er zou begonnen worden met een onderzoek van alle gebruikte maten en gewichten, waarmee in 1802 G. J. Palthe te Amsterdam werd belast.

Blijvend resultaat wierp dat onderzoek niet af. De wet van 1 Sprokkelmaand 1809 stelde de invoering van het metrieke stelsel in het Koninkrijk Holland in het vooruitzicht. Maar ook deze wet was geen lang leven beschoren: het jaar daarop werd dit Konink-

rijk bij Frankrijk ingelijfd. Ook de inlijving bracht niet rechtstreeks en onmiddellijk de invoering van het metrieke stelsel mee, dat elders in Frankrijk reeds werd toegepast. Alleen reeds het gebrek aan nieuwe standaardmaten zou dat onmogelijk gemaakt hebben.

Ook in het arrondissement Breda bleef het oude stelsel gelden, hoewel dit, vergeleken bij de rest van Nederland in een uitzonderingspositie verkeerde: terwijl n.l. het overige deel van het kortstondige koninkrijk alleen een nieuwe departementale indeling kreeg, werd het arrondissement Breda ingelijfd bij het reeds bestaande departement der Twee Nethen, waarvan Antwerpen de hoofdstad was en waar de nieuwe eenheden reeds ingevoerd waren ²⁰²).

De prefect van dit departement talmde niet lang om dit stelsel ook in Breda in te voeren. Hij gaf daarom opdracht aan de onderprefect van het arrondissement Turnhout om zijn collega in Breda van de nodige leggers te voorzien. Op 15 Januari 1811 werden deze hem door de maire van Turnhout ter beschikking gesteld om ze over te zenden aan de onderprefect van het arrondissement Breda „pour lui servir provisoirement de matrice, en attendant l'envoi qui doit lui en être fait par le gouvernement” ²⁰³). De onderprefect in Breda echter machtigde — spoedshalve, omdat de jaarlijkse herijk op korte termijn diende plaats te vinden — de maire om de herijk bij provisie op dezelfde voet als het afgelopen jaar te doen verrichten, hetgeen door de stadsbelleman op 19 Februari werd omgeroepen ²⁰⁴). Het volgende jaar, op 16 Januari 1812, vond die afroeping zelfs weer plaats onder verwijzing naar verschillende 18e-eeuwse ordonnanties van de toenmalige magistraat; de bierbrouwers kregen een speciale aanmaning om zich aan de oude voorschriften te houden ²⁰⁵).

De Turnhoutse modellen waren blijkbaar geheel vergeten, hier zowel als daar. Pas in 1819 herinnerde Mesmaekers, de commissaris van Turnhout, zich dat hij die, toen hij nog met sous-préfet werd aangesproken, had uitgeleend, en vroeg hij door bemiddeling van de gouverneur der provincie restitutie of schadevergoeding. Zijn ambtgenoot in het district Breda, A. J. Ingen Housz, berichtte „dat

1

onder de stukken, door mij van den voormaligen sous-prefect overgenomen, geene maten of gewichten geweest zijn, dat ik noch op het repertoire of missiveboek van die tijd geene melding gemaakt vinde van den ontvangst of verzending van dezelve, en bevinde mij derhalve in de onmogelijkheid om Uwe Excellentie daar omtrent eenige ophelderingen te kunnen geven" ²⁰⁶).

In 1812 ging de ijk te Breda dus nog op de oude voet door. De enige vernieuwing, die werd aangebracht, was de voorziening in het toezicht, dat indertijd door het college van de Lakenhal was uitgeoefend. Dit lichaam was n.l. tegelijk met andere instellingen uit het tijdperk van de ambachtsgilden afgeschaft. De visitatie werd nu opgedragen en bleef in het vervolg aan de commissaris van politie — welk ambt uit de Franse tijd dateert —, die zich daarbij liet vergezellen door de gezworen ijkmeesters.

Eindelijk, op 26 December van hetzelfde jaar, kwam het decreet van de prefect af, dat in het arrondissement Breda het decimale stelsel verplicht stelde met ingang van 1 Maart 1813. De daarop betrekking hebbende publicatie van de maire, gedateerd 22 Februari 1813 ²⁰⁷), geeft een overzicht van de nieuwe maten en gewichten, waarvan een zekere Huysmans drie stellen moest leveren: een ervan zou bewaard worden in het stadhuis; dit waren de eigenlijke standaards, ten getale van 109 opgeborgen in een aparte kast. De concierge had de sleutel daarvan, die hij alleen op machtiging van de maire mocht afgeven. Ten behoeve van de hallen en markten en de gezworen ijkmeesters werd een tweede stel gemaakt van totaal 143 stuks, bewaard door de voorlopige opzichter van de waag. De commissaris van de vleeshouwers had een derde stel van 38 gewichten, gedeponneerd in de vleeshal.

De nieuwe lengtematen werden van hout vervaardigd, evenals de grote inhoudsmaten; de kleinere waren van tin. De zware gewichten waren van ijzer, de lichtere van koper. Bij inhoudsmaten en gewichten werd onderscheid gemaakt tussen een decimale serie en een serie van „poids et mesures usuelles”, waarvan elk stuk tweemaal zo groot was als het volgende in de serie.

Aangezien de wet voorschreef, dat de oude maten en gewich-

ten verkocht moesten worden, werden door Huysmans ingenomen de in de waag en de vleeshal aanwezige gewichten, 30 in getal. De inhoudsmaten, die zich bij de meters bevonden, werden echter evenals het ijkgereedschap van de ijkmeesters op het stadhuis ter bewaring ingeleverd. Voorzag men, dat ze vroeg of laat nog eens te pas zouden komen en zo ja, waarom heeft men dan ook niet een stel gewichten laten „onderduiken”? Of keek men alleen naar de waarde van het materiaal, zoals een brief van de vice-burgemeester W. N. Verlegh aan de provisionele commissaris in het arrondissement Breda van 6 Januari 1814, dus kort na de bevrijding, het uitdrukte: „..... dat de oude gewichten aldaar voorhanden, als eenige objecten van eenige waarde, bij de aankoop der nieuwe seriën zijn moeten in computatie komen volgens de ontfangene orders van het Gouvernement en alzoo voor oud ijzer en oud lood zijn moeten worden verkocht, terwijl men de maten als van geene innerlijke waarde heeft kunnen considereeren en dezelve behouden, gelijk die ook op een der zolders van het stadhuis weggezet en nog werkelijk voorhanden zijn” ²⁰⁸).

Wel was het Franse stelsel nu in rechte in Breda ingevoerd en was de ijk waargenomen door een der ambtenaren bij de onderprefectuur ²⁰⁹), maar de werkelijke toestand was volgens evengenoemd schrijven dat „verreweg het minder getal, waaronder de voornaamste zich inderdaad gehoorzaam getoond hebben, maar integendeel de meeste aan het oude gehecht, na dat de eerste storm over was, kennelijk, en ten laatste zelf openlijk weder met het, ruim $6\frac{3}{4}$ perct lichter Breda's gewicht, en met ongeëikte instrumenten zijn gaan verkopen, en over het algemeen, allen, nog van oude maten of gewichten naar advenant van hunne neering of handel voorzien zijn”, wat tot de grootste onzekerheid en willekeur aanleiding gaf. Daar kwam bij, dat de Souvereine vorst bij besluit van 11 December 1813, no. 1 voor notariële en rechterlijke akten het gebruik van Franse geldswaarden, maten en gewichten had verboden: dit verbod strekte zich dus niet tot het dagelijks gebruik uit.

Verlegh vroeg nu, of het oude Bredase stelsel weer moest

worden ingevoerd ofwel het Franse in afwachting van een definitieve regeling moest worden aangehouden. Een antwoord werd niet ontvangen. Wel vroeg op 13 Juli de commissaris des Konings in het arrondissement Breda, of het Franse metrieke stelsel in dat arrondissement was ingevoerd (!). Als antwoord daarop zond de burgemeester de desbetreffende besluiten in ²¹⁰).

Op 25 Juli vaardigde de gouverneur van de provincie een besluit uit, waarbij het Franse stelsel executoir werd verklaard. Door een slordigheid bleef de burgemeester van Breda daarvan onkundig en werd het besluit hier eerst op 12 October gepubliceerd ²¹¹). Tevoren, op 7 October, had hij de gouverneur ervan in kennis gesteld, dat te Breda alleen de Franse maten en gewichten officieel erkend waren „niettegenstaande alle de belastingen in Hollandsche maten en gewichten worden berekend en niemand meer andere dan de oude ongeëikte Bredasche gebruikt”. Opnieuw vroeg hij „of ik de Fransche maten en gewichten zal maintineeren, dan of de Bredasche bij provisie weeder legaal zouden kunnen worden ingevoerd, wanneer ik ten spoedigsten den eik zou retroduceeren, de eikmeesters op den ouden voet retablisseeeren en haar de nog voorhanden zijnde leggers ter hand stellen, daar 't mij voorkomt, dat de publieke trouw deeze maatregel hoogst noodzakelijk vordert” ²¹²). Dat kunnen wij ons wel voorstellen; niettemin antwoordde de gouverneur een week later, dat het metrieke stelsel voorlopig gehandhaafd bleef ²¹³). Toch werd het niet populair. Een Raadscommissie rapporteerde op 16 Januari 1815, dat de „gezamentlijke voornaamste negocianten en daarbij belanghebbende ingeseetenen” eenparig verklaard hadden, dat ze daarmede voortdurend moeilijkheden ondervonden met hun relaties in Holland en de andere provinciën, aangezien daar het decimale stelsel niet werd gebruikt en bovendien het tarief op de indirecte belastingen, convooien en licenten van 9 December 1813 op de „Hollandschen voet” berekend was; zij verlangden dus terugkeer tot de oude Bredase maten ²¹⁴). Of de herleiding daarvan tot de Hollandse voet nu zoveel gemakkelijker was, blijve daargelaten; men vroeg in ieder geval herstel van de oude ijkmeesters.

Het was trouwens nodig, dat op enige manier in de ijk werd voorzien, want ook het bureau voor de ijk van de decimale maten en gewichten was opgeheven. Daags daarop besloot inderdaad het college van burgemeesteren tot wederinvoering van de oude maten en gewichten, waarbij het besluit van de gouverneur dus koelbloedig terzijde geschoven werd ²¹⁵). Op 19 Januari werden herbenoemd tot ijkmeester van de gewichten (tevens van de natte maten) Johannes van Seeters en tot die van de droge maten en ellen Gerardus Oudens, terwijl Hubertus Beysens werd aangesteld in plaats van Johannes Smits voor het vaatwerk ²¹⁶).

Tegen de benoeming van Beysens rees direct verzet. Hij had er zich op beroemd de oudste kuipersbaas te Breda te zijn, maar had geen meesterproef afgelegd: deze was met de oude gildebepalingen afgeschaft. Gerardus Verheyen, de oudste van de „kuiersproefbazen” — die dus nog wel de proef had gedaan — had uit dien hoofde niet gesolliciteerd, daar hem was voorgespiegeld, dat hij zonder meer in aanmerking kwam. Inderdaad werd Beysens reeds op 25 Januari ontslagen en vervangen door Verheyen ²¹⁷). Op 11 Februari 1815 ²¹⁸) kondigden burgemeesteren aan, dat de jaarlijkse herijk zou geschieden „conform de oude ordonnantie op stadsijk”, waarbij aan Gerardus Verheyen nader werden toegewezen het brouwersvaatwerk, de turf-, de appel- en de aardappeltonnen.

Kort en goed: het stedelijke ijkwezen was herleefd, zij het dan ook, dat de traditionele toevoeging „in oude glorie” hier misplaatst zou zijn. Alleen het feit al, dat thans de commissie van politie aan het hoofd stond, wijst erop, dat er toch wel verandering was. En wat bedenkelijker leek: de ijkwet van 21 Augustus 1816 schreef voor, dat met ingang van 1 Januari 1817 op scholen onderricht moest worden gegeven in het metrieke stelsel, hetwelk drie jaar later in het gehele Rijk zou zijn ingevoerd.

Noch aan het een, noch aan het ander werd verzet. Eerst op 20 Februari 1817 besloten burgemeesteren, gevolgd door de raad, aan een aanschrijving van de gouverneur van 5 Februari, door middel van de „stadscourant” — n.l. de Bredasche Courant — ter kennis

van de onderwijzers te brengen, dat onderwijs moest worden gegeven in het nieuwe stelsel ²¹⁹). De ijkmeesters zelf vonden het niet nodig zich daarvan op de hoogte te stellen: op 20 April 1818 rapporteerde het stadsbestuur aan de gouverneur, dat geen van drieën verstand had van de theorie van het metrieke stelsel; een mededeling, die in Den Bosch klaarblijkelijk met de grootste gelatenheid werd opgenomen ²²⁰).

Op 6 Juli 1820 werd besloten „daar de invoering der nieuwe maten en gewigten nog niet staat plaats te hebben en dat het van belang is dat dit gewigtig stuk van politie niet fluctueere”, dat de ijk op de oude voet zou plaats vinden voor het einde van de maand ²²¹).

Bij K.B. van 8 November 1820 werd de termijn voor de invoering van de nieuwe lengtematen en gewichten verschoven naar 1 Januari van het volgende jaar. Het Bredase publiek werd bij publicatie van 15 Februari 1821 ²²²) voor de laatste maal aan die hervorming herinnerd, waaraan de waarschuwing werd vastgeknoopt, dat de nieuw benoemde arrondissementsijker Nicolaas Pruyboom na 22 Februari een onderzoek zou instellen ²²³). Dat is inderdaad gebeurd: later berichtte Pruyboom, dat het resultaat van de visitatie van de herijk van de lengtematen en gewichten bevredigend was; slechts de molenaars hadden niets ter herijking aangeboden. Hij vleide zich, dat „Breda zonder andere plaatsen te compromitteren aan de minste gebreken ten desen opzichte onderhevig was” ²²⁴).

Inmiddels was er al op 26 Februari een klacht over hem bij burgemeesteren binnengekomen van twee lood- en tingieters, Wijnand en Cornelis Beens, en een koperslager, Leendert Witkam. Die klacht werd door het college niet zonder instemming doorgegeven aan Gedeputeerde Staten. ²²⁵) Dat typeert de slechte verhouding tussen het stadsbestuur en de arrondissementsijker, welke laatste zich er op zijn beurt — al of niet terecht — over beklaagde, dat hem geen medewerking verleend werd bij het beschikbaarstellen van een ijklokaal.

Leendert Witkam was een der drie koperslagers, die zich bij

het stadsbestuur aanmeldden voor de levering van nieuwe maten en gewichten en wier namen op 22 Juni 1822 bekend gemaakt werden ²²⁶). De andere twee waren — behalve Pruymboom zelf, optredend als agent van de Antwerpse „fabrikant” Bouhoulle — Adrianus Apol en Johannes Josephus Hessels, met wie de arrondissementssijker het jaar daarop ook al moeilijkheden kreeg ²²⁷). Deze was inmiddels op 18 Maart 1822 met het ijken der lengtematen en gewichten begonnen ²²⁸); hij vroeg daarvoor een geschikt lokaal. 25 Februari kreeg hij ten antwoord, dat er geen ander lokaal beschikbaar was „dan dat bij de Vlonest, en dat, indien hij daarvan verkiest gebruik te maken, de sleutel tegens reçu bij hem kan worden overgenomen van den agent van kazernering den heer Menetray, welke tot de overgifte zal worden geautoriseert” ²²⁹). De Vlonest was het eind van de oude waterloop tussen de Boschstraat en de vestinggracht ten noorden daarvan. Daarbij, in het lokaal volgens de publicatie van 11 Maart 1822 ²³⁰) gelegen „in de Lommersgang” hield Pruymboom gedurende 4 weken zitting. Deze werkruimte beviel hem niet; een vertrek in het huis in het Valkenberg, dat burgemeesteren hem naderhand beschikbaar wilden stellen ²³¹), voldeed hem evenmin. Gedeputeerde Staten, het gezeur moede, schreven op 19 Juni 1823, dat hij ofwel zich daarmee tevreden moest stellen ofwel zelf een andere ruimte huren ²³²). Sindsdien werkte Pruymboom in zijn eigen huis aan de Grote Markt.

Met 1 Mei 1822 moest het gebruik der oude lengtematen en gewichten ophouden. Op 7 October rapporteerde de burgemeester aan Gedeputeerde Staten, dat de diverse maatregelen tot resultaat hadden gehad „om het gebruik der nieuwe maten en gewichten te maken algemeen binnen deze stad; dat de ingezetenen vervolgens door de herhaalde visitaties zoo van den arrondissementssijker als van den commissaris van politie, gedurig aan zijn gehouden tot de strikte observantie van de bestaande wetten op het onderhavige onderwerp, en wel met dit gewenscht gevolg, dat in de jongst afgelopen visitatie van den arrondissementssijker en den commissaris van politie, niemand is gevonden in overtreding of afwijking,

dan alleen de 's Lands aannemer van de fourage voor eenige in zijn magazijn aanwezige stukken zwaar gewigt, welke dit jaar niet waren geijkt, en een graan- molenaar, die deswegens gelijk verzuim heeft begaan. Wij hebben derhalven goede gronden om ons te mogen vleyen, dat er weinige plaatsen gevonden worden, waarin met inachtneming van een naauwkeurig toezigt, zoo weinige overtredingen zijn begaan als te dezer stede.

Wij hebben bij de algemeene invoering van het nieuwe stelsel, de zetting van het brood, zoo wel in het gewigt als in geldswaarde daarnaar geregeld, en dien regel ook in stads vleeschhal doen volgen, zoo en gelijk UEdelGrootAchtb. zich hebben kunnen overtuigen uit den inhoud der reglementen op beide die subjecten gearresteerd en met UEdelGrootAchtb. goedkeuring vereerd.

Hierbij hebben wij ons niet slechts bepaald, maar reeds hebben wij, bij notificatie van den 11e Januarij 1821, ook de oude maten en gewigten, waarnaar de stedelijke belastingen werden geheven, gebragt in verhouding met het nieuwe stelsel, hetgeen sinds dien tijd onafgebroken is opgevolgd geworden" ²³³).

Intussen was toch nog steeds een der oude ijkmeesters in functie: het was Gerardus Verheyen, die in 1825 stierf. Hij was echter niet de laatste der stedelijke ijkmeesters, want hij werd opgevolgd door zijn concurrent uit 1815, Hubertus Beysens. De aanstellingsakte, gedateerd 6 September 1825, noemde hem „ijkmeester van het brouwersvaatwerk, mitsgaders van de appel- en aardappeltonnen binnen de stad Breda" ²³⁴). Op 24 April 1826 lieten burgemeester en wethouders nog publiceren „dat in afwachting van de invoering der nieuwe kalk-, kolen- en vochtmaten, de nog in gebruik zijnde oude kalk-, kolen en vochtmaten provisioneel door de oude stedelijke en plaatselijke ijker moeten herijkt worden, evenals zulks bevoren heeft plaats gehad". Deze ijk zou geschieden door Beysens. ²³⁵)

Maar enkele jaren later zou ook die functie door Pruyboom worden overgenomen. De publicatie van 17 Januari 1828 ²³⁶) hield onder verwijzing naar het K.B. van 27 October 1827, S.46 bepalingen in betreffende de invoering van de nieuwe inhoudsmaten

voor droge waren met ingang van 1 April 1828 „onder welk speciaal de kalk- en kolenmaten zijn begrepen en aangenoomd, zoodanig dat den ijk door den stedelijken ijker zich alsnu tot de vochtmaten zal beperken”. Sinds 1 April 1830 werd het gebruik van de metrieke vochtmaten in de kleinhandel verplicht gesteld, waarmee practisch het nieuwe stelsel over de hele linie was ingevoerd. Nu bleef alleen nog het vaatwerk van de groothandel aan de stedelijke ijk onderworpen, zoals in de publicatie van 25 Januari 1830 te lezen is; de laatste, waarin de naam van Beysens nog voorkomt ²³⁷). Deze had reeds het jaar tevoren verzocht om als adjunct-ijker te worden aangesteld, maar dat was door de Administrateur van het Binnenlands Bestuur afgewezen ²³⁸).

Met Beysens eindigt de eeuwenlange geschiedenis van het stedelijk ijkwezen in Breda. Arrondissementsijkers hadden hier evenals elders de taak van de stedelijke ijkmeesters overgenomen. Het werd nu tijd ook Pruymboom van een behoorlijk lokaal te voorzien. Op 9 Maart 1829 stelde het gemeentebestuur de vertrekken op het Stadserf, die door de griffie van de Rechtbank ontruimd waren, tot zijn beschikking, waaraan op 8 Februari van het volgende jaar nog een daarnaast gelegen kamer werd toegevoegd ²³⁹).

Aanvullingen en verbeteringen.

Op bladzijde 145 van deel III van dit Jaarboek werd een instructie voor de schout van Breda aangehaald, die abusievelijk gedateerd werd op 1637: dit moet zijn 1594 ²⁴⁰).

In deel IV werd op bladzijde 66 een Bredaas haverlopen gememoreerd, dat zich in Made bevindt. Het bestaan van die maat leek een aanwijzing in te houden, dat ook Geertruidenberg de Bredase ijk volgde. Dat wordt bevestigd door een resolutie van de magistraat van Geertruidenberg d.d. 21 Februari 1721: „..... ondervanden hebbende, dat deser stadts pijllgewicht, waernaer den eyck alle jaer op flora Maendagh (*Maandag na Driekoningen*) is gedaen, door langh gebruyck van jaren is affgesleten en vermindert in swaerte, soodat goet gevonden ende verstaen is, dat het-

selve gewicht tot den eyck noodigh sal worden vernieuwt ende gebracht op sijn juste en rechte swaerte van het Bredase huysgewicht, daernaer dese stadtseyck van oude tijden is gedaen ende genomen, mits welcke een ijder, soo winckelier, cramer, borger en inwoender werdt verwittigt sijn hiernaer te reguleren; ende soo eenige gewichten swaerder off lichter mochte sijn als het juste pijl, sullen op Maendagh off Dynsdagh aenstaende hereyckt werden ten huysse van (de) eyckmeester". Deze oriëntatie op Breda was niet alleen het geval bij de gewichten, maar ook bij de inhoudsmaten. In 1745 werd „betaalt aan Jacobus du Bois de somme van eenen gulden en vier st. over verschot aan 't eyken van twee stads koornmaten tot Breda, met de vrage vice versa" ²⁴¹).

Het Bredase pijlgewicht uit 1663, waarvan deel IV t.o. bladzijde 64 een afbeelding geeft ²⁴²) is van Neurenbergse oorsprong. Dit soort gewichten werd eeuwenlang, tot het midden van de 18e eeuw, vrijwel alleen door de kopersmeden aldaar vervaardigd en naar alle windstreken geëxporteerd. Ook de fraaie jachttafereelen, zoals ze op het Bredase gewicht voorkomen, zijn geen zeldzaamheid.

De initialen van de maker, destijds gelezen J.B., zijn door G. A. van Borssum Buisman geïdentificeerd als G. S. Dit was het merk van de Neurenbergse kopersmid Georg Schüler, werkzaam van 1656 tot voor 1681. De letters A.D.W. zijn de initialen van de Antwerpse ijkmeester Arthur Dunwalt, aan wie ook het teken van de gekruiste pijl en sleutel behoort. Het „Antwerpse wapen" is een handje; daarboven is in het gewicht nog de letter B geslagen, misschien een Antwerpse ijkletter ²⁴³).

Het is moeilijk na te gaan, wat de betekenis van het ijkwezen in het dagelijkse leven van handel en bedrijvigheid is geweest. Het is wel zeker, dat die aangelegenheid de voortdurende aandacht van de opvolgende stadsbesturen gehad heeft: een bewijs dat zij het belang ervan terdege inzagen. Maar nonchalance van de ijkmeesters en gemakzucht of misschien onwil van de handeldrijvende burgerij hebben lange tijd het effect van de overheidsmaatregelen gefrustreerd. Toch heeft het ijkwezen, hoe prozaisch ook, tot de

verbeelding gesproken. Daarvan getuigen de verschillende namen van Bredase huizen in de 18e eeuw, ontleend aan de gangbare maten ²⁴⁴).

Huizen genaamd „de Calckmaet” stonden in de Veemarktstraat 27, Houtmarkt 23 en Tolbrugstraat 13. De Haagdijk kende drie andere maten: de Corenmaet op no. 84, de Olimaet op no. 166 en de Havermaet tussen no. 180 en 182. Het Haverloopen kwam driemaal voor: Havermarkt 1, Boschstraat 68 en 91. Tonnen waren er in soorten: de Bierton in de Eindstraat 17, de Haringhton in de Eindstraat 11, de Olyton in de Boschstraat 37 (het nog bestaande patriciershuis), de Runton in de Ginnekenstraat 32, de Botterton op de Prinsenkade 17 en de Drie Astonnen in de Vismarktstraat 5. Ook een Elle is te vinden in de Eindstraat 1.

De Potkan tenslotte, deze belangrijke maat, heeft haar naam gegeven aan het huis Eindstraat 21 en een huis in de vroeger zo genoemde Wijde Stege. De naam van dit straatje is, evenals het huis, verdwenen, maar de naam van het huis is blijven voortleven in de Potkanstraat, zoals het steegje tegenwoordig heet. Deze Potkanstraat is met het huis „de Olyton” het enige overblijfsel in het stadsbeeld, dat aan het oude stedelijke ijkwezen herinnert.

AANHANGSEL: DE OUDE BREDASE MATEN EN GEWICHTEN

De lezer heeft reeds kennis gemaakt met een grote variëteit van Bredase eenheden van maat en gewicht, zonder dat tot nu toe getracht is een objectief beeld te geven van de grootheden, waar het om gaat. Dat is een vraagstuk, dat op zich zelf belangrijk genoeg is, maar ook weer zo nauw met het ijkwezen samenhangt, dat wij gemeend hebben de gegevens daaromtrent aan onze geschiedenis van het stedelijk ijkwezen te moeten doen aansluiten, daarmede tevens een bijdrage leverend tot de weinig beoefende metrologie, de kennis der oude maten en gewichten ²⁴⁵).

In de Middeleeuwen is het materiaal schaars en bovendien niet van die aard, dat het veel houvast geeft. Het is dan niet in verband met de ijk, maar met het havenwezen, in het bijzonder de stadskraan, dat over de kwantiteit van de gebruikte maten wordt gerept. Slechts een tweetal lijsten verschaffen enig licht: een 15e-eeuwse lijst van de „goeden die onder den craen behoiren” in de Collectie-Havermans ²⁴⁶) en de „oude carte van den achchise”, die in 1397 vernieuwd werd en waarvan een afschrift bewaard is gebleven in het Houten Boecxke ²⁴⁷). Dit zijn tarieven van de voor het gebruik van de kraan verschuldigde rechten, gespecificeerd naar aard en hoeveelheid van de daarmee verwerkte goederen.

De eenheden, waarin die hoeveelheid werd uitgedrukt, waren echter in het algemeen geen maten, maar veelvoudn daarvan, zoals het last: een hoeveelheid van 12 tonnen van diverse waren als van haring, „van assen, van terren, van peck” ²⁴⁸); het mud, zijnde 6 zakken of 12 vaten zout, de set of zette ter waarde van 6 tonnen wede ²⁴⁹) en de hoed voor kalk of kolen. Tot verdriet van de geschiedschrijver was de inhoud van die maten zo goed bekend, dat ze als regel niet nader omschreven werd; een enkele maal zijn we wat gelukkiger, n.l. bij de verduidelijking van de „hoet colen..... LXII maten voir thoet” en van de „smaeltonnen: 1 harincktonne ontrent LXIII oft LXIII pot houdende”. Maar slechts omdat de

kolenmaat en de pot uit later tijd bekend zijn, valt de kwantiteit van de hoed kolen en de harington te berekenen.

Voor enige andere maten valt het vergelijkingsmateriaal elders te vinden, n.l. voor de „Hamburgse oft grove tonne”, waarin de vis werd verkocht, en het „travelvat”, de maat van de Travestad Lübeck, waarin de accijns voor bier en mede werd berekend. Een enkele interessante opgave bevat ook het oudste verhuurboek van de stad Schiedam ²⁵⁰), dat van kort voor 1500 dateert en een vergelijking geeft van verschillende maten. Onder de Brabantse steden is Breda vertegenwoordigd met een hoeveelheid van 18 haringtonnen hop en $12\frac{1}{2}$ „vierndeel”, beide gelijkstaande met de Delftse hoed van onbekende grootte ²⁵¹).

Zodra we een iets duidelijker beeld krijgen van het ijkwezen, dus sinds de 16e eeuw, worden ook de berichten over maten en gewichten menigvuldiger. Een belangrijke bron vormen de opgaven door de ijkmeesters in 1587 gedaan tijdens de algemene herziening van het ijkwezen, waarvan het verslag is bewaard in de reeds herhaaldelijk aangehaalde „ordonnancie opt ijcken van de maten” in het Buysens-boeck ²⁵²). Twee eeuwen later, op 24 April 1780, diende de superintendent van de Lakenhal bij de magistraat een „inventaris van hetgeene behoort tot den eyk deeser stad Breda” in, waarmee de reorganisatie van de voorgaande jaren afgesloten werd ²⁵³). Als derde hoofdbron staat ons ten dienste een lijst van maten en gewichten, die in de Franse tijd in het bureau van de maire berustte, maar zich thans bevindt in de Collectie-Cuypers van Velthoven in het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch ²⁵⁴). Wegens de omrekening in decimale maten, nodig voor de invoering van het metrieke stelsel, is deze lijst voor ons de belangrijkste. Ze werd opgesteld ten behoeve van een commissie, die in 1811 werd benoemd om een onderzoek in te stellen naar de maten en gewichten in het arrondissement Breda. Verscheidene van die maten vindt men terug in de gedrukte „Onderrigting aangaande de nieuwe maten en gewigten... uitgegeven door de commissie tot de maten en gewigten in het Departement des Bouches du Rhin”, in 1812 verschenen te 's-Hertogenbosch ²⁵⁵).

Ook een aantal hierna afzonderlijk aan te halen plaatsen uit het Bredase gemeente-archief hebben stof geleverd voor deze bijdrage. De belangrijkste daarvan zijn de beide lijsten van droge maten, in 1650 door de beide ijkmeesters en gezworen vijanden Adriaen van Olmen en Frans Michielsen van Boextel afzonderlijk opgesteld en aan het Salomonsoordeel van de magistraat onderworpen ²⁵⁶).

De gewichten.

Voor de omrekening in moderne eenheden van de oude maten en gewichten zijn de laatsten het eenvoudigste. Er werd onderscheid gemaakt tussen tweeërlei gewichten: in de handel werd volgens de opgave van 1587 alleen het *Keulse gewicht* gebruikt; goudsmeden en juweliers bedienden zich voor goud, zilver, parels „ende diergelijke baggen (*kostbaarheden*) ende jouweelen” van het *Troois gewicht*. Reeds de ambachtskeur van de zilversmeden van 1552 ²⁵⁷) bepaalt, „dat een yegelick van den ambacht ende neringhe voirs. sal hebben Troys gewicht ende geen ander gewicht tot sijn ambacht ende neringe dienende”. In 1587 werd opgegeven, dat het Troois gewicht op het pond één ons zwaarder was dan het Keuls.

In de lijst van 1812 zijn de oude benamingen vervallen en is sprake van een koopmansgewicht van 468,920 gram het pond en een zilversmidsgewicht, waarvan het pond 492,16772 g woog. Die tweede opgave komt precies overeen met die van J. H. van Swinden in zijn „Verhandeling over volmaakte maaten en gewigten” (1802), waaruit ze dus is overgenomen; de eerste is ongeveer 1,2 g hoger dan die bij die auteur.

Het koopmansgewicht wordt door de Bossche „Onderrigting”, onbekend met de Keulse bakermat ervan, het Bredase pond genoemd. Wil men niet tot die verre oorsprong teruggaan, dan zou men nog eerder kunnen spreken van het Antwerpse pond, aangezien in 1777 nog de Bredase gewichten in Antwerpen werden gebruikt. Om die reden is het merkwaardig, dat het „Bredase” pond van 1812 blijkt af te wijken van het Antwerpse koopmanspond, dat

in 1805 werd berekend op 470,156106519 g ²⁵⁸). Metingsfouten zullen bij deze en andere berekeningen wel een voorname rol gespeeld hebben. Men late zich in elk geval niet van de wijs brengen door de indrukwekkende rij van decimalen, waardoor een nauwkeurigheid in de waarneming wordt gesuggereerd, die natuurlijk op geen stukken na bereikt werd.

Het Keulse en het Trooise pond werden in geheel Nederland gebruikt. Daarnaast kwam het *apothekerspond* voor, naar alle waarschijnlijkheid ook in Breda, hoewel de aanwijzingen daarvoor ontbreken.

Het Antwerpse apothekerspond woog in 1805 470,073919776 g.

De lengtematen.

De lengtemaat, die in Breda en de dorpen van de Baronie voor landmetingen gebruikt werd, was in 1587 de *landroede* van 20 voet. Alleen Etten gebruikte toen een andere roede, waarop wij bij de oppervlaktematen terugkomen; de lengte hiervan werd niet omschreven. De landvoet mocht „gedeylt worden, om daarmede bequaemelijck alle fractie en al, dat minder oft korter is dan een voet, te meten, in XII gelijcke deelen, hoewel de meeste menichte dien oft gelijcke voet zijn deylende in XI duymen” ²⁵⁹). De lijst van 1812 kent alleen nog de onderverdeling in 11 duimen, elke duim verdeeld in 8 lijnen. De roede was volgens die lijst 5,6826 m, de voet 0,28413 m, de duim 2,583 cm en de lijn 0,322875 cm.

De landvoet werd volgens de opgave van 1587 ook gebruikt door de glasmakers; timmerlieden, schrijnwerkers, metselaars, schalieliekkers en dergelijke ambachtslieden daarentegen maten met de *houtvoet*. Deze was „langher dan den voirs. lantvoet stijf het XXVIIIe deel van denzelven lantvoet”, dus ongeveer 29,4 cm.

In houtvoeten werden in 1516 ook de afmetingen van het brandhout uitgedrukt ²⁶⁰). Deze afmetingen — een lengte van 2 Bredase houtvoeten en een dikte van $\frac{3}{4}$ voet voor het blokhout en $\frac{7}{8}$ voet voor het „bonthout” (het dunnere hout, bij drieën samengebonden) — komen later niet meer voor. Voor het dunste hout,

fisseel of talhout genoemd, werd in 1812 een lengte voorgeschreven van 43,1 cm in overeenstemming met de daarvoor in 1781 vervaardigde maat. Daarnevens duikt in dezelfde lijst een *houtvadem voor het brandhout* op: een inhoudsmaat van 1,6515 m³. Dat is vrij nauwkeurig de inhoud van 4 houtvoeten in het kubiek, waaruit we afleiden, dat de Bredase houtvoet, al wordt zij niet officieel vermeld, zich tot het eind heeft weten te handhaven ²⁶¹).

Deze brandhoutvadem heeft niets te maken met de oude lengtemaat van een *vadem*, die in de Baronie $\frac{1}{3}$ van de roede of $\frac{6^2}{3}$ voet (1,8942 m) was behalve te Oosterhout: daar werd een vadem gebruikt van $6\frac{1}{2}$ voet, zoals de opgave van 1587 ons leert.

De *el*, die meer gebruikt werd in de lakenhandel en daarom vanouds onder toezicht van de lakenhal stond, werd in 1812 vastgesteld op 69,1 cm ²⁶²).

De oppervlaktematen.

De oppervlaktematen nemen temidden van de andere een bijzondere plaats in; zij waren ofwel ontleend aan de lengtematen ofwel aan de practijk van het boerenbedrijf. Voor de eerste groep is het speciaal de roede, die als basismaat heeft gefungeerd. Er waren echter twee verschillende roeden: een lange van 20 voet en een korte. De lange roede werd, zoals we zagen, in 1587 in stad en land van Breda behalve in Etten gebruikt. Daarvan maakten er 400 — d.w.z. een oppervlakte van 20 roeden in het vierkant — een *bunder*, die in 1812 werd berekend op 12916,777104 m².

Van de korte roede maakten er 900 een *bunder*. Ook deze is in de Baronie toegepast. Een uittreksel uit een kohier van de 10e penning ²⁶³), dat de bundertalen geeft van de dorpen in het land van Breda, stelt Terheyden in 1554 en 1558 op resp. 1359 *bunder* 429 roeden en 1449 *bunder* 440 roeden, met in margine de opmerking dat 900 roeden gerekend worden voor het *bunder*.

Men zou nu denken, dat gerekend is met een korte roede van $13\frac{1}{3}$ voet, zoals ook de Antwerpse „Tafels” van 1805 die, naast de roede van 20 voet, kennen. Dit blijkt nu niet het geval te zijn. Een

18e-eeuwse opgave in de Collectie-Van Laerhoven spreekt van een roede van 12 voet in Hoeven, dus buiten het gebied van de Baronie: 900 van deze roeden maakten een bunder. In tegenstelling daarmee wordt het bunder in Roosendaal genoemd, dat 400 roeden groot was ²⁶⁴). Inderdaad is de korte roede, die in de Baronie gebruikt werd, eveneens 12 voet lang: volgens een certificatie van 23 Mei 1628, afgeleed door de stadssecretaris Adriaen Dyrven en de landmeter Cornelis Anthonis Jacop Lips sone te Breda, was dat het geval in Etten. Roosendaal en alle moeren in de Baronie ²⁶⁵). Roosendaal moet dus later van het bunder van 900 korte roeden zijn overgegaan op dat van 400 lange roeden.

Dit stelt ons voor twee vragen, waarvan de beantwoording thans nog open staat. Zou de roede wellicht overal oorspronkelijk 12 voeten zijn geweest en later verlengd zijn tot 20 voet, waarbij dan tegelijkertijd het bunder werd gebracht op 400 vierkante roeden? Daarvoor schijnt te pleiten, dat het bunder een tweevoudige indeling heeft: in vieren en in drieën. Het derde deel van een bunder heet een *gemet*: $\frac{2}{3}$ bunder, dus twee gemeten, is een *morgen*. Die indeling lijkt alleen hanteerbaar bij het bunder van 900 roeden. Daarnaast staat de *hond* of $\frac{1}{4}$ bunder die eerder een onderdeel lijkt van het bunder van 400 roeden.

Stelt men zich voor, dat het bunder van 900 op 400 roeden gebracht is, dan doet zich daarbij de moeilijkheid voor, dat de oppervlakte ervan iets groter is geworden, zoals eenvoudig is na te gaan. Gemet en morgen zijn in ieder geval als oppervlakte-aanduiding in zwang gebleven. De lijst van 1812 kent dus behalve de hond van 100 roeden een gemet van $133\frac{1}{3}$ roede en een dubbel zo grote morgen ²⁶⁶). In het metrieke stelsel is de hond $3229,194276 \text{ m}^2$, het gemet $4305,592368 \text{ m}^2$ en de morgen $8611,184736 \text{ m}^2$. De tweede vraag, die naar aanleiding van deze kwestie rijst, is die hoe men zich de overgang of het naast elkaar bestaan van twee verschillende bunders moet denken.

Een andere mogelijkheid is dat gemet, morgen en hond in oorsprong niets te maken hebben met een bunder van resp. 900 en 400 roeden, maar dat het oudtijds zelfstandige grootheden waren, die

na verloop van tijd „genormaliseerd” zijn. Dit schijnt n.l. het geval te zijn met het *lopensaat*: de oppervlakte die, zoals de naam zegt, bezaaid kon worden met een lopen zaad. Dit is dus een primitieve vorm van oppervlaktemeting. De Collectie-Van Laerhoven, die hier speciaal het lopensaat in Roosendaal op het oog heeft, stelt het gelijk aan $\frac{1}{6}$ bunder, dus aan een half gemet ²⁶⁷). De zelfde bron noemt nog het mij verder onbekende „veertelzaet”, zijnde 4 lopensaat of 1 morgen, en het „vierendeelsaet”, zijnde $\frac{1}{4}$ lopensaat. Te Oosterhout en Dongen zou, nog steeds volgens deze bron, het lopensaat 50 roeden Brabants of $\frac{1}{8}$ bunder groot zijn ²⁶⁸). Volgens de lijst van 1812 was ook in Breda het lopensaat gelijk aan $\frac{1}{8}$ bunder, dus 1614,597138 m² ²⁶⁹).

Volledigheidshalve vermeld ik ook de alleen in de Middeleeuwen gebruikte en zeer ruwe oppervlakte-aanduiding van de *hoeve* (*mansus*), waarvan de grootte in verschillende tijden en streken nogal uiteenliep. Een oorkonde uit 1276 stelt de hoeve gelijk aan 12 bunder ²⁷⁰).

Nauw verwant met de roede is de *schacht* of schaft, waarin afgegraven aarde werd uitgedrukt. Weliswaar zegt de Collectie-Van Laerhoven, dat „een schacht aerden is een roede eerde in het viercant”, maar het is geen oppervlaktemaat, maar een laag aarde ter diepte van een voet ²⁷¹).

De inhoudsmaten.

Als inhoudsmaten zijn hierboven reeds de houtvadem en de schacht ter sprake gekomen. Ook verder vertoonden deze maten de grootste verscheidenheid. Voor het grootste deel werden ze uitgedrukt in de eenheid van de *potkan*, zoals we reeds zagen bij de kleine harington.

Kort voor 1587 werden aan de ijkmeester Peeter Ysack twee nieuwe potkannen verschaft. Nadat in 1777 een nieuw stel natte maten was vervaardigd, werd de inhoud van de kan in 1812 vastgesteld op 1,61 l ²⁷²). Voor maten van $\frac{1}{4}$ pot en kleiner diende de *beduyt*, groot $\frac{4}{15}$ pot, dus ongeveer 0,429 l. Die gewoonte staat se-

dert 1587 vast ²⁷³); de reden daarvan zal gezocht dienen te worden in het aanhangen van de vloeistoffen, in kleine maten relatief meer dan in grote, wat gecompenseerd werd door de kleinere maten iets te groot te maken. Volgens de lijst van 1812 bevatte de beduit $\frac{1}{4}$ pot + $\frac{1}{16}$ van een kwart pot, totaal $\frac{17}{64}$ van de pot of iets minder dan volgens de opgave van 1587, n.l. 0,428 l.

In 1780 heette de halve kan een pint, de kwart beduit een maatje. Merkwaardig is, dat hier gezegd wordt, dat het halve maatje bij de apothekers „ons” genoemd werd en het kwart maatje een half ons of „lood” ²⁷⁴).

Alvorens verder in te gaan op de verschillende inhoudsmaten moeten wij even ingaan op de in de handel tijdens de 16e eeuw geldende usance om voor per schip aankomende waren — behalve zout, kalk en smedekolen — een speciale maat te gebruiken, de z.g. *watermaat*. Op elke twee lopen was deze $\frac{1}{16}$ lopen groter dan de gewone z.g. *zoldermaat* ²⁷⁵). Op verzoek van de koopman van buiten, onbekend met en dus de dupe van dit ingewikkelde systeem, werd het gebruik van de watermaat op 7 September 1578 verboden ²⁷⁶). De eerste aanwijzing van het voorkomen van een watermaat dateert uit 1571; toen had zij nog de officiële sanctie van de magistraat ²⁷⁷). Op 1 Januari 1612 werd de watermaat voor het koren opnieuw verboden; die voor de haver was toen blijkbaar reeds in onbruik geraakt ²⁷⁸). De nu volgende berekeningen hebben alleen op de zoldermaat betrekking.

Het *korenlopen* van 1437 werd in 1587 gesteld op 13 potten en $1\frac{1}{2}$ beduit en in 1780 op $13\frac{3}{8}$ pot. De inhoud van dit lopen werd in 1812 bepaald op 21,62 l en van de veertel in verband daarmee op 86,84 l. Van het lopen waren n.l. een aantal andere maataanduidingen afgeleid: het *kwartier* of $\frac{1}{4}$ lopen, de *veertel* ter grootte van 4 lopen, de *halster* van 2 veertelen en de *sester* van 4 veertelen ²⁷⁹).

Het *haverlopen* werd in 1587 gesteld op 15 potten „soodat het haever- ende speltlopen meer is houdende dan het corenlopen anderhalven pot ende een half beduyt saets”. In 1812 was het haverlopen 24,535 l en de haverveertel 98,14 l. De berekening van 1780 is tamelijk grof; volgens deze hield de havermaat op de zak een

half haverlopen meer dan de korenmaat. De zak is hetzelfde of ongeveer hetzelfde als de veertel; daarvan getuigt ook een aantekening in margine van een resolutie van het college van de lakenhal d.d. 8 Februari 1777: „een sak is 55 kannen, een $\frac{1}{2}$ sak $27\frac{1}{2}$ kan, $\frac{1}{4}$ sak is $13\frac{3}{4}$ k.”²⁸⁰), welk laatste bedrag niet veel verschilt van het korenlopen.

Werd dus het korenlopen uitgedrukt in potkannen, het diende op zijn beurt om diverse andere maten vast te stellen²⁸¹). Uit de eikenwouden in de omtrek van Breda werden grote hoeveelheden *run* (eikenschors) gewonnen, die hetzij per schip werd doorgevoerd, hetzij in de runmolens ten behoeve van de leerlooierij tot runmeel werd gemalen en daarna geëxporteerd. De ordonnantie op het ijkloon van 5 October 1580²⁸²) onderscheidt „de rundtonnen ende meelrundtonnen, houdende gelijk de runtonne ende meeltonne nu ter tijt houdende sijn”. In 1587 wordt onderscheid gemaakt tussen drie maten: de „schorstone, daer men mede ontfanckt, genaempt de lantonne”, houdende $7\frac{3}{8}$ korenlopen; de „schorstone, die men noempt de craenthonne, daer men de schorsse mede uytlevert” van $6\frac{5}{16}$ korenlopen, en de „meeltonne, daer men de gemalen schorsse mede uytlevert” van $5\frac{15}{16}$ korenlopen. De tonnen voor de ruwe schors werden bij het meten niet afgestreden maar „opt hoopt gemeten”; dat gold niet voor de meelton.

Op 18 November 1778²⁸³) kreeg de kuiper van het vaatwerk bevel om te vervaardigen een „landton om de schors meede te ontfangen” ter grootte van $7\frac{3}{8}$ korenlopen, en een „meel- of multon om de gemale schors mede uyt te meeten” van $5\frac{7}{8}$ korenlopen. De kraanton moet dus in onbruik geraakt zijn, omdat — zoals de omschrijving dezer beide tonnen leert — er geen export van ruwe schors meer plaats vond. In 1812 werden de „landton of boom-schorston” en de „multon voor de gemalen schors” vastgesteld op resp. $1\frac{27}{32}$ en $1\frac{15}{32}$ veertel korenmaat, hetgeen overeenkomt met de berekening van 1778; in het metrieke stelsel uitgedrukt was dat 159,4475 l en 127,0175 l. In het verschil tussen deze twee maten is klaarblijkelijk het volumeverlies door het malen verdisconteerd.

De *zoutmaat*, ook lopen genaamd, werd in 1587 door de ijk-

meesters geijkt „naer den ouden hercommen ende het aengeven van honnen voirsaelen” op $31/32$ van het korenlopen. De pachter van de zoutaccijns kreeg van de stad twee vaten van 4 zoutlopen elk; 2 vaten maakten, zoals reeds in de 15e-eeuwse lijst van het kraan-geld, een zak. Het ijken van het zoutlopen was geen gemakkelijk werk. Adriaen van Olmen verklaarde op 17 Maart 1650, dat de grote zoutmaat 16 kwart lopen bevatte „alwaer voor 't aenhangen van 't sout aen de maet door 't subijt meten als door 't smelten ende lackasie van 't lang liggen bij de kooplieden altijt ende van outs de manier is, dat den ijcker altijt een soutquartier daer meer in doet, soodat de groote soutmaet is altijt seventien soutquartieren groot”. Zijn tegenstander Frans Michielsens drukte het anders uit: „Tot het ijcken van de groote soutmaeten en is geene sekere maete, alsoo met sestien quartieren de maet niet vol en is, en verschilt ontrent noch een quartier eer die vol soude wesen. Daer isser acht in de stadt van de groote soutmaeten, maer de coopliden clagen dickwils over de groote derselver maeten” ²⁸⁴).

In 1780 werd — terwijl het zestiende deel van het lopen werd aangeduid als maatje en het twee en dertigste als half maatje — het lopen, dat tevoren $1/8$ zak was geweest, berekend op $1/4$ zak. In 1812 werd de ton gelijkgesteld aan de zak, maar niet aan 4 lopen, zoals men zou denken: de nieuwe maat, verdeeld in 4 schepels, was 183,965 l, hetgeen heel wat meer is dan 8 oude zoutlopens, zelfs al houden we met de daarvoor gebruikelijke toemaet rekening.

Zout was geen artikel, dat geschikt was om bij de maat verhandeld te worden. Terwijl de meeste andere steden er al toe overgegaan waren de verkoop bij gewicht voor te schrijven, bleef Breda nog achter, wat volgens een publicatie van 28 Februari 1813 ²⁸⁵) verschillende bedriegerijen in de hand werkte. Tegelijk met de invoering van het decimale stelsel op de volgende dag werd echter de verkoop van zout met decimale maten verboden; alleen de decimale gewichten werden toegestaan. Dat verbod werd herhaald op 12 October 1814 ²⁸⁶), mede onder verwijzing naar een Koninklijk besluit van 10 Januari 1814 no. 5, dat de détailverkoop van zout bij de maat voor het hele land verbood. Desalniettemin werd in het

Bredase tarief van ijklonen van 21 April 1818 ²⁸⁷) de zoutmaat wederom genoemd, waaruit blijkt, hoe moeilijk het is een eeuwenoud gebruik alleen met verordeningen de kop in te drukken!

Voor de *kalkmaat* bestond in 1587 „zeker houten loopen, wesende den ijcker van de calckmate, houdende juste XIX $\frac{1}{2}$ potten”. In dat jaar kregen de ijkmeesters een nieuwe maat van $19\frac{1}{2}$ pot en een half zo groot. In 1650 ijkten Van Olmen en Michielsens de kalkmaat op ruim $1\frac{7}{16}$ korenlopen (ongeveer 35,5 l), wat ten naastenbij 4 liter meer was dan de grote maat uit 1587. Michielsens beweerde bovendien nog, dat de kalkmaat in 1623 en 1624 geijkt werd op $1\frac{1}{2}$ korenlopen, wat het verschil nog groter maakt. In 1777 werd wederom een kalklopen vervaardigd van $19\frac{1}{2}$ pot of 31,35 l.

De *trasmaat* was in 1650 volgens Michielsens precies tweemaal de kalkmaat, volgens van Olmen juist $2\frac{7}{8}$ korenlopen. Later werd ze aan de kalkmaat gelijkgesteld: de lijst van 1780 noemt de trasmaat niet afzonderlijk en die van 1812 kent een kalk- of traston van 125,44 l, ter grootte van 4 maten, elk van 31,36 l, hetgeen ongeveer overeenstemt met $19\frac{1}{2}$ Bredase pot.

In het jaar 1587 is ook bekend een maat voor de *smedekolen*, opgehoopt gemeten, ter grootte van 12 potten en $\frac{1}{2}$ beduit. Deze werd geijkt volgens het „patroon”, op 11 Februari 1579 voorgescreven ²⁸⁸), waarbij tevens was bepaald „dat men alle de oude maten, daer men tot noch toe de colen voors. mede vercoft ende gemeten heeft, die met het maetijser voors. nyet en accorderen, sal te nyet doen”. Het zullen die oude maten zijn, waarvan in de 15e-eeuwse lijst van het kraangeld 62 voor de hoed gerekend werden. Het nieuwe maatijzer, lang $13\frac{1}{2}$ duim, bestond nog in 1650; later wordt deze maat niet meer genoemd.

Van de smedekolen moeten worden onderscheiden de *steenkolen*, die in 1587 in de stadswaag werden gewogen en per gewicht werden verkocht in hoeveelheden van „eenen waghe colen” van 144 pond Keuls. De lijst van 1812 kent een steenkolenhoed van 1173 l.

Haring-, honing-, ajuin- en aardappelton werden in 1780 en

1812 gelijkelijk berekend op 75 Bredase potten of 120,75 l, maar het zijn aanvankelijk verschillende tonnen. Ook de opgave van 1587 kent vier tonnen van 75 potten, t.w. een haring-, een honing-, een ajuin- en een „traegel”ton. De *aardappelton* is een latere naam voor de tragelton: de opgave van 1780 noemt een „aardappel- of tragelton”, in overeenstemming met een besluit van de lakenhal van 16 November 1778 ²⁸⁹). In oorsprong was de tragelton echter een heel andere maat; naar alle waarschijnlijkheid is ze dezelfde als het in de ordonnantie op de stedelijke accijnzen van 1397 genoemde en reeds hiervoor aangehaalde „travelvat”.

Nadat in 1812 de inhoud van de Bredase tragelton officieel was vastgesteld, ging de stadssecretaris in 1817 de verhouding tussen de Amsterdamse en de Bredase aardappelton na, in verband met de periodieke opgaven van de marktprijzen aan het gouvernement. Op 7 Augustus rapporteerde hij aan burgemeesteren, dat de Bredase ton 164 l bevatte en de Amsterdamse 411, dus $2^{83}/164$ Bredase ton. De verhouding was dus praktisch $1 : 2\frac{1}{2}$ en die werd nu als grondslag voor de opgaven van de marktprijzen genomen ²⁹⁰). Men zou daar vrede mee kunnen hebben, als de secretaris zich niet vergist had in de inhoud van de Bredase aardappelton, die veeleer die van de appelton zal blijken te zijn.

Een ordonnantie op de kraan van 6 October 1575 ²⁹¹) spreekt van „grove” tonnen en kleine tonnen. Tot de laatste behoort de *ajuinton*, die volgens de opgave van 1587 opgehoopt werd gemeten. De grove tonnen schijnen ongeveer 100 potten bevat te hebben, zoals de hierna te bespreken appelton en tolton.

Evenals de aardappelton van 75 potten was gekomen in plaats van de Lübeckse ton, had ook de even grote *harington* een uitheemse voorganger. In de ordonnantie van 5 October 1580 ²⁹²) art. 3 was vastgesteld, dat de haringtonnen een inhoud moesten hebben „als de haringtonnen van Delft houden, nyet min oft meer”. Nog vroeger, in de 15e eeuw was echter een harington in gebruik van 63 à 64 potten, die gerekend werd tot de „smaeltonnen” ²⁹³).

Bij dezelfde ordonnantie van 1580 werden de *honingtonnen* onderscheiden in „tonnen met rougoet oft honich gevult” van 75

potten en die „met claren goeden zeem” van $68\frac{1}{2}$ pot. Die maten waren op 17 September 1578 door de magistraat vastgesteld ²⁹⁴) op een klacht van „de gemeyne pepercoeckbackers, wasmaeckers, zeem-maekers, hoonichvercooperen en maedeblanders (*medebranders*) deser stadt..... dat den rouwen honich ende zeem tot noch toe bynnen dese stadt altijt is vercoft ende gecocht geweest sonder daertoe gebruyct te sijn gebrande tonnen, seker getal van potten innegehouden hebbende, daerdoer nyet alleenlijck de coopers ende vercoopers van seem ende honich ongerieff, onsekerheyt van coopmanschap, twist ende bedroch onder den anderen sijn hebbende ende lijdende, mer dat daerdoer oyck het coopgoet, dwelck uut dese stadt elders gevuert ende gernerct wort, grootelijcx wedersien ende min getrocken wort, tot grooten prejudijs ende achterdeel van de neeringe deser stadt”. Toch kende reeds de lijst van het kraangeld in de 15e eeuw de „tonne honich” en spreekt de kaart van de accijnzen uit 1397 van een „cop hoenix”, waarmee waarschijnlijk bedoeld wordt op een kuip of vat. Bij de nieuwe regeling werd niet alleen de inhoud van die honington vastgesteld, maar tevens onderscheid gemaakt tussen de ruwe en de bewerkte honing. Het verschil in inhoud zal men daaruit moeten verklaren, dat bij de verwerking een percentage afvalstoffen vrij kwam, dat het eenvoudigst verrekend kon worden door de vaten van het eindproduct kleiner te maken. Iets dergelijks zagen we bij de landton en de meelton van de run. De „zeemtonne” van $68\frac{1}{2}$ pot werd nog in 1587 gebruikt; toen dook ook een „meedetonne” van 100 potten op. In 1777 zijn deze beide maten echter weer verdwenen en is alleen de honington van 75 potten overgebleven.

Van dezelfde grootte als de medeton waren de *azijnton* en de „Bredaetsche biertonne”. Alle drie werden in 1587 geijkt „op hondert Bredaetsche potten, een oft op twee potten omgeregren meer; ende is geordineert de kynekens oft tvierendeel van een tonne te ijcken op XXVI potten”. Er werd dus een speling van 2 potten toegelaten, evenals reeds in de ordonnantie van 5 October 1580, art. 1 en 2 ²⁹⁵). De *azijnton* wordt pas in 1812 weer genoemd in verband met de bierton, waarover hierna nog iets gezegd zal worden.

Houtskool werd in 1587 gemeten „mette herenck- oft Bredaetsche tonne (*n.l. de bierton*), soe dat bij cooper ende vercooper wordt geconditioneert, ende wordt opt hooft gemeten”. Men had dus de keuze tussen een maat van 75 en een van circa 100 potten.

In 1570 was nog sprake van een geijkte ame voor de „*eeck of asijnbieren*”. Antwerpen had n.l. geëist, dat dit azijnbier, dat door Breda naar Antwerpen werd uitgevoerd, zou worden geleverd met de ame, die daar ter plaatse gebruikt werd, „daerop van wege der stadt van Breda presentatie is gedaen ende versocht geweest, dat d’amen, metten brandt deser stadt geteekent wesende, voir d’ierste reyse tot Antwerpen zouden worden geroydt (*gepeild*) nae advenant van den grootten van den amen der stadt van Antwerpen ende dienvolgende in toecomenden tijde deselve geloove gegeven”. Op 21 Maart van dat jaar werd om die zaak in het reine te brengen een Bredase burger, Gheerit Looyen, naar Antwerpen afgevaardigd ²⁹⁶). Klaarblijkelijk had zijn missie geen succes, want de ame van het azijnbier komt later niet meer voor; de inhoud is ons ook niet bekend.

Wel is dat het geval bij de amen van *wijn* en *olie*, die in 1587 werden gesteld op resp. 92 en 90 potten; ook deze komen evenwel in latere lijsten niet meer voor.

De kraanordonnantie van 1575 schrijft voor, dat „tollen” (*knolrapen*), appels en peren e.a. gemeten zullen worden „mette grove tonne die metter stadt teecken oft brant sijn geteekent ende niet mette cleyn tonne”. De lijst van 1587 kent twee tonnen: de *appelton* en de „*toltonne*”, beide geijkt op 102 potten „te weten de grootte van een Bredaetsche byertonne” en opgehooft gemeten. Later werd het woord „tol” niet meer begrepen; de lijst van 1777 evenals die van 1812 spreekt van een appel- en knolton, ter grootte van 102 potten of 164,22 l.

Deze appel- en knolton was in 1777 nieuw vervaardigd, wat wel nodig was. Op 4 Januari had de „stadstimmermans meesterknecht” Anthoni Krol met de ijkmeesters in opdracht van de burgemeester de *appelton* opgemeten en bevonden op 86 Bredase kannen, de halve op $43\frac{1}{2}$ en de kwartton op $24\frac{1}{2}$ kan. Daaraan voegt hij de volgende, veelzeggende, opmerking toe: „In de gildenboek van

de kuypers staadt, als dat de appelton groot moet sijn 102 kanne, maar deese boovestaande stadstone sijn oudt en sleght en sijn in lange jaare niet geeeykt geweest; diende wel geeeykt te worden alle jaare" ²⁹⁷).

De *turf*ton was weer van vreemde oorsprong. Zoals we zagen, was er in 1516 nog geen maat bij de turfhandel in gebruik. In de ordonnantie van 1575 wordt in art. 21 bepaald, dat de te water aangevoerde turven zullen worden gemeten met de geijkte grove tonnen, waarvan er 40 in een last gaan, „gescut ende gestuyct met twee gesworen tonsters, sonder dat een tonster alleen mette scipper sal mogen tonnen". Volgens art. 26 mogen de turven getond of geteld worden.

In 1587 werd de *turf*ton, evenals de appel- en toltton, gesteld op de Bredase bierton van 102 potten, opgehoopt gemeten, „wel verstaende dat de torfftonne moet houden de grootte van een Ham-borchsche tonne". In 1780 hield de *turf*ton 133 potten, zoals door het college van de lakenhal op 16 November 1778 was vastgesteld ²⁹⁸) en zoals ze ook voorkomt in de lijst van 1812, die haar berekent op 214,13 l. Wanneer nu de ordonnantie op het tonnen van de turf van 15 April 1779 een *turf*ton kent van 111 potten, moet dat op een vergissing berusten ²⁹⁹).

Voor de als afval uit de bierbrouwerijen afkomstige *buystel* moesten volgens art. 7 van de ordonnantie van 5 October 1580 maten gemaakt worden „nae de grootte van der mate, die daerof bij voorweten ende consent van wethouderen in Breda gemaect sal worden" ³⁰⁰). Inderdaad blijkt die legger in 1587 vervaardigd te zijn ³⁰¹), maar de grootte is ons onbekend. Op 13 Februari 1651 besluit de magistraat „dat voortaan alle brouwers honnen *buystel* niet anders en sullen mogen uytmeten ende vercopen als met houte maten, beslagen met ijsere banden ende handvatten, ter grootte van een sestienste part van een tonne, oftewel met manden, continerende vier van de voors. maten, maeckende de gemelde vier manden ins-gelijcx een tonne", terwijl de dekens van het kuipersgilde opdracht kregen maten en vaten te ijken ³⁰²).

Sinds de 17e eeuw is in Breda een *mosselton* bekend, in 1812

berekend op 72,45 l of 45 potten, in overeenstemming met het voorschrift van de lakenhal van 16 November 1778 ³⁰³). De lijst van 1780 noemt haar ten onrechte de halve mosselton.

De hierboven genoemde steenkoolmaat was eigenlijk een gewichtsaanduiding. De opgave van 1587 kende echter ook twee tonnen, welker inhoud niet gemeten, maar gewogen werd: de zeepton en de Delftse boterton. De zeepton moest 250 pond bevatten. De eerstvolgende maal, dat de zeepton weer genoemd wordt, n.l. in 1812 is ze echter tot een inhoudsmaat geworden van 110,285 l ofwel $68\frac{1}{2}$ pot. Dat wekt bevreemding, die nog groter wordt als we in aanmerking nemen, dat die inhoud juist dezelfde is als de inmiddels van het toneel verdwenen zeemton. Het ligt voor de hand hier een vergissing aan te nemen en wel in die zin, dat, toen beide tonnen in het vergeetboek waren geraakt en er weer een zeepton nodig was ³⁰⁴), men het oude woord „zeemtonne” verkeerd heeft begrepen.

De „*Delfsche botertonne*” was een inhouds- tevens gewichtsmaat; zij bevatte in 1587 100 potten „ende moet houden driehondert ponden boter”. In 1813 blijkt er een ander gewicht voor de boter te zijn toegepast. Een publicatie van 15 Februari van dat jaar ³⁰⁵) schrijft in art. 10 voor, dat het gewicht van de „*mesure de beurre*”, dat nu $\frac{5}{4}$ pond oud (d.w.z. Keuls) gewicht bedroeg, in het vervolg ten minste 500 gram moest bedragen. Op 25 Mei 1815 besloten burgemeesteren tot een nieuwe publicatie, overwegende „dat zederd de introductie van het fransche gewicht en het herstel van het oude Bredasche gewicht de botermaat het gewicht niet heeft, waarop dezelve behoort te worden gesteld, en dat door het opkopen der boter de marktprijs boven alle verhouding stijgd” ³⁰⁶). Al is het jammer, dat deze publicatie zelf niet te vinden is, het feit dat de terugkeer van Napoleon uit Elba aanleiding gaf tot hamsterwoede, bewijst in elk geval, dat er ook hier niets nieuws onder de zon is.

Op 13 Januari 1816 werd wederom een publicatie vastgesteld met betrekking op de botermaat ³⁰⁷): de boter, die op de markt bij maten verkocht werd, moest van ouds een gewicht hebben van $\frac{5}{4}$ pond en 2 lood, en de Brabantse maat 1 pond, maar het was ge-

bleken, dat in werkelijkheid het gewicht voortdurend minder was; daartegen werd nu een boete gesteld van verbeurdverklaring en drie gulden ten behoeve van de armen. Dit is het laatste, wat ons over de Bredase botermaat bekend is, en het is zeker niet geschikt om ons begrip daarvan te verhelderen.

Iets uitvoeriger moet de geschiedenis van de Bredase *bierton* nagegaan worden. Belangen van de export, welker invloed we hier en daar ook bij andere maten konden constateren, deden zich hierbij in nog sterker mate gelden. Dat geldt uiteraard niet voor de bierton van de huisbrouwers, waarvan alleen bekend is, dat de inhoud bij de ordonnantie van 12 November 1733, art. 2 ³⁰⁸), werd vastgesteld op 110 Bredase kannen. Voor de bierton, gebruikt bij de koopbrouwnijverheid, zijn reeds uit de 14e eeuw berichten bekend, waaronder met name weer de travelton genoemd wordt ³⁰⁹). Hoe groot destijds de specifieke Bredase ton was, staat niet vast, maar het is zeker, dat die vóór 1561 92 potten bedroeg en dat ze in dat jaar werd vastgesteld op precies 100 potten ³¹⁰).

In het vervolg werd een zekere speling toegelaten. Zo heet het in art. 1 van de ordonnantie op het ijkloon van 5 October 1580: „In den eersten zullen alle byertonnen tenminsten moeten groot zijn ende houden hondert Bredasche potten ende nyet daeronder, mer wel tot twee potten toe daerover ende nyet meer; ende halfvaten ende kynnekens oft vyerendeelen nae advenant” ³¹¹). De lijst van 1587 stelt de Bredase bierton op 100 à 102 potten en de „kynnekens” op 26 potten.

De inhoud van de Bredase ton, zo vastgesteld, gaf op de duur moeilijkheden met de uitvoer naar Holland. Op 11 Juli 1622 schreven de Staten van Holland en Westfriesland, om de heffing van de imposten te vereenvoudigen, volledige uniformiteit voor de in dat gewest nieuw te vervaardigen tonnen voor, die alle aangepast moesten worden aan de beugel van Dordrecht. Aangezien het beoogde doel niet geheel bereikt werd, zolang de vaten van ingevoerde bieren „soo ongelijk sijn de tonnen, gemaect wesende op den voorschreven beugel van Dordrecht ende geensints daarmede en accorderen”, besloten de Staten op 25 Februari 1623 in de tekst van het desbe-

treffende plakkaat in te voegen de woorden „nyettegenstaende deselve bieren sullen sijn gebrouwen binnen de steden van Breda, Bergen op den Zoom, ofte in eenige van de andere geunieerde provintien”, waarvan de magistraat van Breda in een schrijven van dezelfde dag op de hoogte werd gesteld ³¹²).

De magistraat protesteerde in een — helaas verloren gegaan — schrijven van 20 Maart, wijzende op de schade, die brouwers en kuipers zouden lijden en op het gering verschil in inhoud tussen de Bredase en de Dortse ton, terwijl hij tevens verzocht door toepassing van de waterijk aan het verschil in afmetingen tegemoet te komen. Gecommitteerde Raden van Holland en Westfriesland gaven evenwel op 23 Maart te kennen, dat de brouwers en kuipers in hun gewest dezelfde schade hadden moeten incasseren. „Ende omme alle moeyelijckheyt voor te commen, vinden wij best, dat de tonnen nyet bij de watermate, maer bij den stommen beugel sullen werden gedaen” ³¹³).

Breda schikte zich in het onvermijdelijke en gelastte, dat naar Holland alleen vaten volgens de Dortse beugel vervaardigd mochten worden uitgevoerd, hetgeen aan enkele brouwers aanleiding gaf in deze nieuwe vaten ook bier naar elders te verzenden. Dat was weer niet naar de zin van de magistraat, die zich door de regering van Holland niet verder de wet wilde laten voorschrijven dan strict nodig was en dus op 1 Mei bepaalde „dat geene brouwers eenige tonnen, halve tonnen off vierendeelen, gemaect op den nyeuwen beugel ende mate van Hollant, sullen uytleveren anders als in Hollant, daer andere tonnen verboden sijn; ende dat se buyten Hollant, daer tvoors. verboth nyet en is, mitsgaders binnen dese stadt ende lande van Breda anders geene tonnen, halve tonnen off vierendeelen uytleveren en sullen, als dye op den ouden beugel ende mate deser stadt gemaect ende geeyckt sijn” ³¹⁴). Voor de nieuwe vaten voerde hij zelfs een nieuw merkteken in, wat weer de ergernis opwekte van het koopbrouwersambacht.

Dit gilde sloot op 12 Juni 1623 met de stad een overeenkomst, dat alle biertonnen, ook die gemaakt volgens de Dortse beugel, zouden gemerkt worden met het oude merk „ende dat den nyeuwen

ijck ende ringesken daeromme sall achtergelaten worden". Daartegenover stelden die van het gilde zich garant dat zij, mochten tengevolge daarvan in Holland of elders moeilijkheden rijzen, „dese stadt ende magistraet daarvan costeloos ende schadeloos sullen houden ende ontsetten ten allen tijde” ³¹⁵).

Het is niet zeker, dat bij de interne wrijving van 1623 de magistraat zich alleen liet leiden door overwegingen van prestige ten opzichte van Holland; misschien verdedigde hij op 1 Mei ook het belang van de kuipers, die anders met onverkoopbare voorraden zouden blijven zitten en waarschijnlijk ten gevolge van de Hollandse maatregel al dadelijk grote hoeveelheden biertonnen, kant en klaar gemaakt volgens de Dortse beugel, in Breda zagen importeren.

Twee jaar later treedt er stellig een geschil tussen de kuipers en de brouwers op, waarvan de achtergrond onduidelijk is, maar dat leidt tot een uitspraak van de magistraat op 18 December 1625. Deze bepaalt, dat alle nieuwe tonnen gemaakt moeten worden met een inhoud van 100 à 102 potten en wel volgens een nieuwe beugel; oude tonnen met dezelfde inhoud mogen worden geijkt „tot deselve krimloos (?) sijn oft verduyct moeten worden” ³¹⁶). Van de Dortse beugel wordt niet meer gesproken, omdat Breda in dat jaar in Spaanse handen is overgegaan en de uitvoer naar Holland dus stilstaat.

Hoe stond het nu met het gebruik van de beugel van Dordrecht na de terugkeer van Breda onder Staats bewind? Op 27 Juli 1656 werd besloten, dat de brouwers tonnen uit andere steden mochten invoeren, mits zij ze lieten maken „conform den beugel deser stadt” ³¹⁷). Op 1 October 1662 heet het echter, dat de brouwers voortaan alleen vaten uit Holland mochten laten komen „mits deselve behoerlijck latende maecken en ijcken op den beugel van Dort ende uytkeerende voor ider last tonnen ofte halve vaten — 12 tonnen en 24 halve vaten voor een last gerekent — twaelf stuyvers in de busche en tot behoef van het cuypersgilde..... Ende sullen de cuypers int segelen der vaeten voortaan gehouden sijn te gebruycken den Dortschen beugel en geen anderen” ³¹⁸).

De Dortse beugel, die blijkbaar voordien weer in onbruik ge-

raakt was, werd nu dus bindend voorgeschreven. De deken van het brouwersambacht, Adriaen Vereyck, en de ouderman Bastiaen Bernagie, gingen nog in dezelfde maand in commissie naar Dordrecht, waar zij door de stadssmid aldaar nieuwe beugels en maten lieten vervaardigen ³¹⁹). Langer dan een eeuw bleef de Dortse beugel gelden als model voor de Bredase bierton, tot de lakenhal op 16 November 1778 ³²⁰) aan de kuiper en ijkmeester Franciscus Rams opdracht gaf om met zijn collega, de smid Johannes van Jaarsvelt, een aantal nieuwe beugels en maten te vervaardigen, waaronder een voor de bierton. Evenals de azijnton werd deze nu weer precies 100 potten of 161 l. Zoals dat in de lijst van 1812 werd vastgesteld, was het reeds in 1561 geweest.

AANTEKENINGEN.

202) Zie over deze inlijving o.a. J. Imbert — *L'influence de la législation hospitalière française dans les départements hollandais (1810—1813)*. *Annales Universitatis Saraviensis* I 1, 1952, p. 3.

In het jaar XIII (1805) verschenen te Antwerpen de „Tafels van overbrenging der nieuwe maeten in de oude voor het Departement der Twee-Nethen, opgesteld door de by het besluit van den Prefect van 26 nivose van het jaar 12 benoemde Commissie”.

203) Zie de brief met bijlagen van de commissaris van het arrondissement Turnhout aan de gouverneur der provincie Antwerpen d.d. 12 Maart 1819. Provinciaal Archief Antwerpen, Archief van de gouverneur doss. no. 26687.

204) Publicatie van die datum in GA, Archief van de mairie, Inv. no. 332, C 30.

205) *Ibid.*, C 87.

206) Zie noot 203.

Het is inderdaad niet meer na te gaan, waar deze Turnhoutse maten gebleven zijn, en zelfs, of zij ooit in Breda zijn gearriveerd. Later is nog bij een particulier een kist met „*étalons des poids et mesures usuelles de M. le sous-préfet de Breda*” voor de dag gekomen, die thans in het Stedelijk Museum bewaard worden (Inv. no. 675). Onder „usuele” maten en gewichten zijn te verstaan zulke, waarbij de eenheid telkens gehalveerd wordt, dus bijv. standaards van $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ en $\frac{1}{8}$ liter. Deze maten zijn echter andere, dan die in Turnhout vermist waren en die in het algemeen in grootte afliepen volgens de verhouding 5 : 2 : 1; zie hiervoor de bij het schrijven van Mesmaekers gevoegde lijst.

207) GA Inv. no. 332, C 169.

208) GA, Nieuw Archief Inv. no. B 1, no. 33.

209) Zie het schrijven van de raadscommissie d.d. 16 Januari 1815, aangehaald in het register van besluiten van burgemeesteren, GA Inv. no. C 2, 17 Januari 1815 no. 5.

210) GA Inv. no. C 1, 13 en 19 Juli 1814 no. 2.

- 211) Ibid., 12 October 1814 no. 1.
 212) GA Inv. no. B 1, no. 627.
 213) GA Inv. no. A 1, no. 835.
 214) Zie noot 209.
 215) GA Inv. no. C 2, 17 Januari 1815 no. 5.
 216) GA Inv. no. 125 fol. 128 en 128v; Inv. no. C 2, 19 Januari 1815 no. 10. Oudens werd op 27 Januari tevens benoemd tot meter met de Haagse el bij het bureau van de ontvanger der middelen te water en te land. Ibid., 27 Januari 1815 no. 7.
 217) GA Inv. no. C 2, 25 Januari 1815 no. 10.
 218) GA Inv. no. I 2, no. 9.
 219) GA Inv. no. C 4, 20 Februari 1817 no. 2.
 220) GA Inv. no. B 5, no. 129.
 221) GA Inv. no. C 7, 6 Juli 1820 no. 4.
 222) GA Inv. no. I 8, no. 10.
 223) Pruymboom was op 14 Maart 1820 te Breda benoemd. Zie K.M.C. Zevenboom — Het ijkwezen van 1820 tot 1870, de tijd der arrondissementsijkers, pag. 39.
 224) GA Inv. no. C 9, 30 Mei 1822 no. 6.
 225) GA Inv. no. B 8, schrijven no. 38 d.d. 28 Februari 1821.
 226) GA Inv. no. I 8, no. 18.
 227) GA Inv. no. C 9, 30 Mei 1822 no. 6 en 27 Juni 1822 no. 7.
 228) Ibid., 11 Maart 1822 no. 7.
 229) Ibid., 25 Februari 1822 no. 4.
 230) GA Inv. no. I 8, 1822 no. 2.
 231) GA Inv. no. C 9, 16 December 1822 no. 11, C 10, 2 Januari 1823 no. 8.
 232) GA Inv. no. C 10, 23 Juni 1823 no. 4.
 233) GA Inv. no. B 9, no. 274.
 234) GA Inv. no. T 1, pag. 35.
 235) GA Inv. no. I 11, no. 2.
 236) GA Inv. no. I 12, no. 6.
 237) GA Inv. no. I 14, no. 7.
 238) GA Inv. no. C 16, 13 April 1829 no. 4.
 239) Ibid., 9 Maart 1829 no. 12, C 17, 8 Februari 1830 no. 12.
 240) Mr. F. A. Holleman te Breda maakte mij hierop attent: Van Goor haalt de instructie van 1594 aan, die ik op pag. 146 vermeldde.
 241) Deze aanhalingen zijn te vinden resp. in het Ordonnantieboek van Geertruidenberg 1710—1740, fol. 72v en de Stadsrekening 1745 fol. 36, beide in GA Geertruidenberg. Vriendelijke mededeling van de heer C. Th. Lohmann te Breda.
 De korenmaat uit Made is geëxposeerd geweest op de kleine tentoonstelling, die in 1946 ter gelegenheid van het 6e eeuwfeest van Made in het gemeentehuis aldaar werd georganiseerd door de heer F. A. Brekelmans te Breda.
 242) Zie ook pag. 71 noot 143, dl III p. 157 noot 40.
 243) Vriendelijke mededelingen van G. A. van Borssum Buisman te Wasenaar; zie ook diens studie over Pijl- of sluitgewichten, in Jaarboek voor Munt- en Penningkunde XXXVIII 1951, pag. 94 e.v.
 244) De namen zijn te vinden in de 18e-eeuwse leggers van de honderdste penning, GA Inv. no. 1925, 1926, 1929 en 1930.
 245) Wat op het gebied van de Nederlandse metrologie is gepubliceerd, is te vinden bij Mr. S. J. Fockema Andreae — Beginnselen van Ned. metro-

logie, in Ned. Archievenblad jrg. 49, 1941/43, pag. 185-206. Sindsdien verscheen in Bijdr. en Meded. van het Hist. Genootschap deel 66, 1948, pag. 190-198: Dr. F. Ketner — Bijdrage tot de kennis van de Utrechtse maten en gewichten.

246) Coll. Havermans no. 11a.

247) Inv. no. 2, pag. 21-31, uitg. Bezemer pag. 28-33.

248) W. C. H. Staring — De binnen- en buitenlandsche maten, gewichten en munten, 3e druk 1885, geeft voor het last te Breda en Brussel een inhoud van $33\frac{1}{2}$ zak of veertel. In de Middeleeuwen lag die verhouding blijkbaar anders.

249) Wede is een plant, waaruit voor de lakennering een blauwe kleurstof werd bereid.

250) OVR, 2e reeks no. 6, fol. 45.

251) Volgens de hiervóór, noot 248, aangehaalde lijst van Staring stond de Delftse hoed gelijk aan 42 schepsel. De grootte van de Delftse schepel wordt niet opgegeven, maar zal om en bij de 30 l liggen.

Den coopliden handt-boeck, inhoudende d'instructie om alle coopliden t' informeren soo wel aengaende de munte van veelderhande natiën ende steden, als ooc de diversiteyt van de maten, natte ende drooge, ellen, voetmaten, landt-maten, ende andere..... (herdrukt te Gent, 1644), pag 37 e.v., geeft als equivalent voor 13 veertelen te Breda: 1 hoed te Delft, 21 halsteren Gents ruim of $14\frac{1}{2}$ veertelen Antwerps schaars. T.z.p. worden echter voor 200 Bredase veertelen opgegeven 10 Delftse hoeden, wat niet klopt; ook worden zij gelijkgesteld aan 218 veertelen te Antwerpen, 101 hoed te Brugge, 202 veertelen te Mechelen, $27\frac{1}{2}$ mud te Gent en 11 hoed te Dordrecht.

252) Inv. no. 2203, fol. 191-196v.

253) Register van resolutien Inv. no. 80, fol. 90-93.

254) Inv. no. 112.

255) Deze commissie werd op 30 Januari 1811 door de prefect ingesteld. Zij nam de resultaten van het werk van de commissie voor het arrondissement Breda over „zoo als die door gemelde Commissie bepaald waren” (a.w., pag. V).

256) Zie deel IV van dit jaarboek, pag. 51-53.

257) Houten boecxke fol. 283, uitg. Bezemer pag. 155, art. 31.

258) Volgens de in dat jaar te Antwerpen verschenen Tafels, zie noot 202.

259) Mr. S. J. Fockema Andreae — De Rijnlandsche roede, Tijdschr. v.h. Kon. Ned. Aardr. Genootschap, 2e serie deel XLIX 1932, pag. 639, zegt dat naast het landmatenstelsel, waarin 12 de belangrijkste factor is, op vele plaatsen een kleinere hout- of stadsmaat heeft bestaan, waarin de factor 12 telkens door 11 is vervangen. Dit geldt niet voor Breda: wel bestond hier ook een in 11 duim verdeelde voet — gelijk trouwens ook in Antwerpen (vgl. de Tafels voor het Departement der Twee Nethen) —, maar deze was niet kleiner dan die van 12 duim. De alhier zo genoemde houtvoet is groter dan de landvoet.

Het „Tresoir van de maten van gewichten van coorn, lande, van elle ende natte mate.....” (Amsterdam, 1590; herdrukt aldaar in 1647 als „Tresoor van de gewichten, maten van koom ende landen etc. alsmede van de elle, de natte mate, oock van den gelde en de wissel.....”), pag. 131, geeft voor 100 Brugse landvoeten 96 voeten van 10 duim te Antwerpen, Breda, Bergen op Zoom en Mechelen.

Zie voor de landroede ook Pater Placidus in *Taxandria* XXXIX, 1932, pag. 39-42.

260) Coll. Havermans I, fol. 103v; zie deel III van dit jaarboek pag. 124.

261) Ook Antwerpen had een op de voet gebaseerde brandhoutmaat: de „wis” van 3 voeten in het kubiek; zie de *Tafels* van 1805.

262) „Den coopliden handt-boeck”, pag. 65 en 66 stelt 78 ellen te Breda en Oudenbosch gelijk aan 77 Gentse ellen.

263) Buysens-boeck fol. 202v.

264) Coll. Van Laerhoven no. 7, fol. 443v.

Vlg. mededeling van de heer A. Halliema te Breda wordt nog heden ten dage op het zand gerekend met een bunder van 400 roeden en op de klei met een bunder van 900 roeden. Vgl. ook nog J. H. Hoeufft — *Proeve van Bredaasch taal-eigen*, Breda 1836, s.v. bunder: „hier is het de gewone maat der landerijen, zijnde 900 roeden, of een en een halve morgen”.

265) Inv. no. R 824, fol. 220.

266) Ik neem hierbij aan, dat de hond inderdaad in oorsprong $\frac{1}{4}$ bunder is. Onbegrijpelijk, tenzij als een dwaling, is dan echter de opgave in de Coll. Van Laerhoven t.a.p. fol. 444: „een mergen is ses hont, een hont is 100 corte roeden van 12 voeten”. Ter zelfder plaatse komen nog de volgende interessante notities voor:

„Een gemeth is drij voeder hoymaden, ut patet ex registro van Ghinneken en Bavel, fol. 64; negen voeder hoymaden facit een buynder, ut patet ibid, fol. 39”.

„In Brabant sijn 100 roeden een dachwant ende vier dachwant off 400 roeden sijn een buynder”.

Zou het dan misschien zo geweest zijn, dat de hond oorspronkelijk een oppervlakte van 100 korte roeden² was, maar later synoniem is geworden van de dachwant? De hele kwestie van de Brabantse oppervlaktematen vereist blijkbaar een gedegen onderzoek.

Vgl. bijv. Hoeufft t.a.p.: „Eveneens als de Bunder, beteekent ook Dagwand zoo veel als een man op eenen dag beploegen kan, in Eraband 60 roeden van 20 voet”. De omschrijving van de dagwand in de Coll. Van Laerhoven komt weer overeen met die in „Den coopliden handt-boeck”, pag. 75 en het „Tresoir”, pag. 136.

267) T.a.p. fol. 444.

268) Uit een passage in een schepenakte van Oosterhout van 10 October 1489 (Kon. Bibliotheek Brussel, Cartularium van het Kapittel van Breda, fol. 114) blijkt, dat toen aldaar het bunder gerekend werd op 8 lopensaet: „Item noch een buynder erfs aen de Heze neven den Kerckwech, daeraf heeft Vranc die Cock vijff lopensaet ende Jan Claeus Ruelenss die ander drie lopensaet”.

269) Met de landmaten hadden de ijkmeesters geen bemoeienis; slechts met de landroede hadden zij iets te maken. Vandaar waarschijnlijk dat de bronnen elkaar zo tegenspreken.

270) Schenkingsakte van goederen door Arnoud van Leuven en Elisabeth van Breda aan de abdij van St. Bernard aan de Schelde: „..... quinquaginta hoevas sive mansos wastinae iacentes in parochia de Gastel et unamquamque hoevam sive mansum duodecim bonaria continentem”. Miraeus Op. Dipl. II, pag. 865.

De hoeve van 12 bunder schijnt in Brabant wel gebruikelijk te zijn geweest: zie F. L. Ganshof in *Alg. Gesch. der Nederlanden*, deel I, 1949, pag. 341.

271) Coll. Van Laerhoven no. 7 fol. 444. Vgl. de lijst van oude maten in de Prov. N. Br. Almanak: „een maat in gebruik bij het graven, hebbende een basis van een vierkante Rijnlandsche roede en een hoogte van een Rijnlandschen voet”.

272) Volgens „Den coopliden handt-boeck”, was de Bredase potkan even groot als die te Bergen op Zoom (pag. 66), Den Bosch (pag. 68) en Maastricht (pag. 69). 9 Bredase potten hadden evenveel inhoud als 11 Gentse (pag. 66).

273) Buysens-boeck t.a.p. „..... ende dat de beduyt, die gerekent wordt voir het vierendeel van de pot, meer houdt dan het gerechte vierendeel van de pot een XVIIe deel van dezelve beduyt; facit op den pot meer een half beduyt half”.

274) Het is onwaarschijnlijk, dat hier verband moet worden gezocht met het apothekersgewicht: een ons Antwerps apothekersgewicht ($\frac{1}{20}$ pond) is 23,5 g, een half maatje water weegt 53,6 g.

275) Het gebruik van een grotere watermaat wordt in het „Tresoir” gememoreerd voor sommige plaatsen aan de zee kant (voorbericht en pag. 91).

276) Buysens-boeck fol. 193v: „Sijn binnen deser stadt noch besunder maeten gebruyckt geweest, die men heeft genoempt gehad watermaeten, waermede alderande goet, behalven sout, calck oft smedecolen uyten scepe worden gemeten; de dobbel maete meerder wesende dan de gemeyn dobbel soldermaete ontrent een half quartier half, dwelck was gerekent voir den oncosten van de coopers. Ten versoeke van den buytenman zijn de voirs. waetermaeten verboden te gebruycken den VII Septembris anno XVCLXVIII”. Dit jaartal 1568 is een verschrijving voor 1578; vgl. de desbetreffende publicatie van 7 September 1578 in Inv. no. 7, fol. 68: „Alsoo in voorgaenden jaeren ende oick nu onlanx tot verscheyden tijden bij de raden van zijne Exc. cie ende bij borgermeesteren ende schepenen ende thienmannen deser stadt tsamentlijck int lang ende breet gedelibeereert is geweest opte groote inconvenienten, die comen ende spruyten uut dyen dat men bynnen dese stadt tot noch toe heeft laeten gebruycken tweederleye soorten van corenmaeten ende havermaeten, tot grooten achterdeel ende verminderinge van de neeringe deser stadt, soo is eyntelijck uut verscheyden respecten hyertoe moverende van 's heeren ende der stadt wegen gesloten ende geordonneert, dat men voortaan bynnen deser stadt nyet meer en sal mogen gebruycken dan eenderleye maete van alle coren als rogge, garste, tarwe, boecwijct, saeyt oft andere dyerelijcke graenen ende maer eenderleye havermaete, soewel van den graenen, die hyer te waeter tsij met scepen oft schuyten aengebracht worden als die hyer binnen met wagenen, carren oft anderssins te lande ingebracht worden, te weten de maeten, die men tot noch toe van den rogge ende havere respectie opte solderen gebruyct heeft gehad, ende egeen andere. Ende tot dyen eynde wordt bevolen, indyen yemandt ennige watermaeten bynnen sijnen huuse heeft, dat hij die terstont brenge tot Breda opter stadthuys in handen van den wethouderen aldaer sonder ennige te behouden, opte pene dat men degene, daer men ennige watermaeten in honne huysen sal bevynnen oft die contrarie van desen sullen hebben gedaen, arbitralijck corrigeren sal ten exempel van anderen”.

277) Zie het concept-schrijven aan een zekere rentmeester Sage d.d. 18 October 1571 in Coll. Havermans no. 12, fol. 239: „..... dat men alhier binnen de stadt van Breda gebruyckende is twee diversche maten, te we-

ten een corenmaet, daermede men metende is alle graen behalven haver, ende een havermaet, ende dat elck van dyen oick divers is ende wordt diverselijck gebruyckt, te weten een corensoldermaet ende een corenwatermaet, ende een haversoldermaet ende een haverwatermaet; van welke vyer maten wij uwer E. van elcx een overseynden geijckt metten ouden ende gewoonlicken deser stadt pegel; te weten een dobbel haverwatermaet met een ronde brugge ende een half ront cruys, onder den boodem geteeckent met der stadt Breda wapen, ende noch een ander dobbel haversoldermaet met een ronde brugge ende een half ront cruys, nyet onder den bodem mer alleenlick ter zijden onder den oppersten bant geteeckent wesende; noch een dobbel corensoldermaet met eenen vyercante brugge sonder half cruys ende alleenlick ter sijden onder den oppersten bant geteeckent wesende, ende een dobbel corenwatermaet met eenen vyercante brugge oick sonder half cruys, onder den bodem met de voors. stadt Breda wapen geteeckent wesende; met welke watermaten, zoo coren- soo havermate, alleenlijck gemeten wordt het graen ende de haver metten schepe te water aencomende ende dat int schip alleenlick, ende mette soldermate het graen ende haver op solder ende in huysen liggende. Zal uwe E. oick weten, dat de dobbele maten voors. houdende sijn twee loopenen ende dat alsoo de twee dobbele maten maecken een veertel Bredaets".

Het „Tresoir" stelt (pag. 94) 38 Antwerpse veertelen gelijk aan $34\frac{1}{2}$ korenveertel landmaat (zoldermaat), $33\frac{1}{2}$ korenveertel watermaat of 29 veertel haver te Breda; dit is te Amsterdam 1 last koren of haver (27 mud). Vlg. hetzelfde werk, pag. 91, was de havermaat groter dan de korenmaat, omdat beiden hetzelfde gewicht hadden.

278) Inv. no. 12, fol. 2v.

279) Coll. Van Laerhoven no. 7, fol. 444, waar er nog het volgende aan toegevoegd wordt:

„ses sesteren maken een mudde Brusselse mate": bedoeld wordt wsch. dat 24 Bredase veertelen een Brusselse mud maken;

„seven veertelen Brusse's maken een veertel mate van Breda off Mechels, schaers": een onjuistheid?

„eene sack Brussels doet vijff sester of 20 veertelen Brussels".

280) Inv. no. 429 h, pag. 47.

281) Aan de 15e-eeuwse lijst van goederen, waarvoor kraangeld betaald moest worden, is een aanhangsel toegevoegd, betrekking hebbende op de straatmaat, een andere stedelijke accijns. Om het aantal hoeden koren voor die belasting vast te stellen „daervoer soe leent men dloepen".

282) Inv. no. 7, fol. 172v.

283) Inv. no. 429 h, pag. 69.

284) Inv. no. 722 112.

285) Inv. no. 322, C no. 166.

286) Nieuw Archief Inv. no. I 1, C 111.

287) N.A. Inv. no. B 5, no. 129.

288) Inv. no. 7, fol. 93.

289) Inv. no. 429 h, pag. 69.

290) N.A. Inv. no. C 4, 7 Aug. 1817 no. 4.

291) Coll. Havermans no. 11a.

292) Inv. no. 7, fol. 172v.

293) Ordonnantie op het kraangeld in Coll. Havermans no. 11a.

294) Inv. no. 7, fol. 72.

- 285) Ibid. fol. 172v.
286) Ibid. fol. 264v.
287) RA 's-Bosch, Coll. Cuypers van Velthoven no. 112.
288) Inv. no. 429 h, pag. 69.
289) Inv. t.K. no. 342, 2e deel no. 2.
290) Inv. no. 7, fol. 172v.
291) Er is dan n.l. sprake van buystelmaten, die tegelijk met koren-, haver-, zout- en kalkmaten moeten worden herijkt. Publicatie van 10 Augustus 1587, Inv. no. 8, fol. 243.
292) Inv. no. 20, fol. 226v.
293) Inv. no. 429 h, pag. 69. De mosselmaat wordt genoemd in de stadsrekening van 1613 (Inv. no. 1591, fol. 195v); van het ijken van mosselmaten spreekt de stadsrekening van 1618 (Inv. no. 1596, fol. 206).
294) Ook Amsterdam had aan het begin van de 19e eeuw een zeepton en wel van 111,6 l; zie J. H. van Swinden — Verhandeling over volmaakte maaten en gewigten, 1802.
295) Inv. no. 332, C. no. 168.
296) N.A. Inv. no. C 2, 25 Mei 1815 no. 6.
297) Inv. no. I 3, no. 22.
298) Inv. no. 47, fol. 277.
299) Oude kaart van de accijnzen van 1397, uitg. Bezemer pag. 29, art. 3 en 13.
300) Zie deel IV van dit jaarboek, pag. 69.
301) Inv. no. 7, fol. 172v.
302) Inv. no. 12, fol. 227.
303) Ibid. fol. 233.
304) Ibid. fol. 234.
305) Ibid. fol. 238.
306) Inv. no. 13, fol. 28v.
307) Inv. no. 21, pag. 136.
308) Ibid. pag. 272.
309) Zie de resolutie van 1 November 1662, Inv. no. 21 pag. 273; de acte van notaris Govert de With in Dordrecht d.d. 20 October 1662 in inv. no. 15 fol. 1 en de kwitantie van de Dortse smid Marten van Asperen d.d. 22 October 1662 ibid. fol. 1v; vgl. voorts deel IV van dit jaarboek pag. 63.
310) Inv. no. 429 h, pag. 69.